Усе довкола ставало дедалі напруженішим, настороженим, тривожним... І знайомі селянські обличчя стали не такі, як завжди,— щось затаїлося в них, різко відмежувалося. Зустрічаючись, селяни, як і раніше, віталися з своїм паном, перші скидали шапки, але в очах їхніх Микола Петрович Лебединський бачив ледве прихований подив: "Як — ти ще не втік, пане? На що ж ти сподіваєшся ще?" І нечисленна прислуга, що жила з ними в маєтку не один рік, тепер, слухаючи розпорядження Миколи Петровича чи Софії Аркадіївни, наче прислухалася ще до якогось голосу, тільки їй чутного.

Темні листопадові ночі в цю першу революційну осінь здавалися ще темнішими, ще тягучішими й безнастанними. А коли опівночі над дальніми поміщицькими економіями здіймалися зловісні заграви, здіймалися тихо, без дзвону на сполох, без плачу й крику,— не тільки Софії Арка-діївни, а й Миколі Петровичу довго не спалося, вчувалися за вікнами чиїсь притишені підступні кроки, приглушений хижий посвист, наче там, за стіною, в непроглядній садовій пітьмі хтось заносив над головою гострого розбійницького ножа..

Ще з кінця літа дехто з далекоглядних їхніх знайомих поміщиків, бачачи, що діло на тонке пряде, подався до Полтави й Харкова, деякі прямували одразу до далекого Києва, а позавчора повз їхній хутір промчали, не заїхавши навіть, як то водилося раніше, сусіди по землі — Прищепіни, не такі вже й багаті та родовиті пани. Лиш Микола Петрович Лебединський нікуди не рипався й зовсім не збирався виїздити з свого насидженого, від батьків ще успадкованого хутора. Зовні він видавався навіть спокійним, немовби нічого особливого не сталося й ніщо йому серйозне не загрожує. Тільки уникав тепер ходити без крайньої потреби по селу, що починалося недалеко за його хутором, став убиратися простіше й перший раз за довгі роки не наважився цієї осені ганяти по спустілих полях зайців хортами. Не слід нерозважливо дратувати панськими витівками мужиків.

Своїх односельців він не боявся, перед ними можна було й далі лишатися поміщиком, паном, але по селу ходили, тепер уже не криючись, розлючені дезертири, що повтікали з фронту, на сільських сходках вихоплювались якісь наїжджі горлопани, що каламутили досі мирних селян,— оцього елемента треба було стерегтися. Через них завжди могли виникнути небажані, ба й небезпечні під таку колотнечу ексцеси.

— Ну, чого ми ждемо тут, Ніколи? Щоб прийшли й зарізали? — не раз боязко казала вночі Софія Аркадіївна, щільно притуляючись під ковдрою до чоловіка.— Чув же, що в Прохорівці з Добросельським зробили? Жах!..

Микола Петрович мимоволі зітхав, але намагався заспокоїти дружину:

— Не бійся, дурненька! Нас вони ніколи не зачеплять. І справді, розважав сам себе в думках Лебединський,

чого йому боятися мужиків? Хіба він якийсь аграрій, що володіє неозорними латифундіями і вже через те тільки ненависний селянам? Хто назове його жмикрутом-планта-тором, що вигнічує під час жнив останні соки з наймитів? Ні, він добре жив з мужичками! Не гребував бувати кумом у статечних господарів і не відмовляв бідноті позичати в неврожайний рік збіжжя на одробіток; охоче здавав мужикам в оренду частину землі поцінно й не дуже притискав, коли мужицьку худобу сам займав у шкоді. Він володів землею не заради сліпого зажерливого збагачення, як інші, а тільки щоб задовольнити свої й своєї сім'ї розумові та естетичні потреби. Не тільки в губернії, а й у Києві, куди він коли-не-коли наїздив провідати доньку, що вчилася в консерваторії, його знали всі антиквари й букіністи, його можна було зустріти на прем'єрах Київської соловцовської драми, на виставах в опері й на концертах у філармонії.

Що проти нього можуть мати довколишні селяни? Нічого! Він просто культурна людина на селі, а його маєток, чи, власне, хутір, то тільки маленький оазис культури взагалі й агрокультури зокрема серед темного українського села.

На його дружину, Софію Аркадіївну, селяни теж не мали підстав нарікати. Вона намагалася навіть просвіщати мужиків. Перемагаючи відразу до перемішаного запаху людського поту, житнього хліба й сириці, Софія Аркадіївна читала іноді на кухні дворовій челяді й наймитам тоненькі українські книжечки з серії "Народного читання", що придбала десь у Києві, й при кожній нагоді давала покоївці Теклі й куховарці Явдосі санітарно-гігієнічні поради. Щоправда, в Софії Аркадіївни, з її корсетами, шлейфами й вічними мігренями та звичкою тулити у фрази без потреби французькі слова, був занадто панський вигляд — Микола Петрович поруч неї здавався мало що не плебеєм,— та це не заважало їй і досі, хоч і літа були вже далеко не молоді, гратися в ентузіастку-народницю. Вона клопоталася з йодом та бинтами, коли хто-небудь на хуторі вріже пальця, радо роздавала без грошей порошки та мазі всякому, хто скаржився на якісь недуги, а інколи виїжджала у фаетоні навіть до хворих на село, якщо випадково про них дізнавалася.

До цих книжечок і аптечок Софії Аркадіївни Микола Петрович ставився іронічно, зараховуючи їх до одного з проявів екзальтації, на яку часто слабують колишні вихованки інституту благородних дівиць. Мужик, розуміється, не скотина, але він усе ж таки мужик. З ним треба поводитися гуманно, просто, але не запанібрата. Завжди повинна бути в стосунках певна дистанція, що розмежовує мужицький необтесаний примітив від культурної мислячої людини, homo primitivus'a від homo sapiens'a.

Через свою інститутську наївність і незнання мужицької психіки Софія Аркадіївна, безперечно, часом перебирала міру в своїй філантропії. Але то нічого. В ці ворохобні часи, коли раз у раз чулися вигуки: "Землю без викупу! Тим, хто її обробля!"; коли більшовики, всякі анархісти й якісь українські агітатори в один голос кричали на мітингах:

"Геть капіталістів і поміщиків! Земля — селянам, фабрики й заводи — робітникам!"; коли революція так заглиблювалася, що ставала безоднею, могли занадобитися на поганий кінець і аптечки та українські книжечки Софії Аркадіївни.

— Головне — перечекати, поки спаде хвиля, цей дев'ятий вал російської революції,— переконував дружину Лебедин-ський, нишком поглядаючи з ліжка на вікна — чи не відсвічує знову заграва дальньої пожежі.— Той, Соню, хто тікає з свого маєтку, хто боїться свого народу, — втрачає все. І шану та довіру мужиків, і, розуміється, майно. Нам нема чого боятися: ми вміли жити й ладнати з мужиками.

— Я не боюся наших людей, я знаю їх, але, розумієш...—. Софія Аркадіївна лягла на спину й, вдивляючись широко розплющеними очима в темряву стелі, замислено проказала: — Я боюсь іншого. Як би це тобі пояснити?.. Мені страшно не того, що в людях, а того, що над людьми. Тої фатальної сили, що опановує людей... Ти звернув увагу: до нас тепер ніхто не заходить із села. Нас обминають, як прокажених. Ми — мов приречені...

Миколу Петровича вразили зненацька ці слова: як на негнучкий інститутський розум Софії Аркадіївни, який звичайно не сягав далі усталених понять і до якого Лебе-динський звик ставитися поблажливо, — це було занадто глибоке мислення. Відкіля воно — навіяння, підсвідоме передчуття катастрофи?.. Але, помовчавши трохи й отямившись, він знайшов у собі сили спокійно заперечити:

— Ку, це вже містика! Просто ми живемо в перехідний період, у той іієреломний момент, коли історія вискочила з своєї наїждженої колії і її стара колісниця тррохкотить по "вибоїнах, трясе й кидає в різні боки людей на ній. Але кінець кінцем вона знову втрапить на свою прадавню путь. Тільки — перечекати! — повторив він, щоб заспокоїти не тільки дружину, але й самого себе.

Та це не розраяло ні його, ні її. Те, що селяни останнім часом здалека обминають хутір, помітив і він сам. Ба навіть поважні господарі, що раніш, стрінувшись на вулиці, приязно віталися й підходили перекинутися словом, тепер бокували від Лебединського. Що це? Чи тільки соромляться перед тими горлопанами, щоб не подумали, бува, ніби вони накладають з паном, чи таки готуються до чогось?.. Справді, живемо тепер, мов якийсь Миклуха-Мак-лай серед папуасів: сидиш на хуторі й думаєш, чи пощастить тобі й далі тримати на припоні їхні темні первісні душі, чи одної глупої ночі вони прийдуть до тебе з смолоскипами, з ножами й сокирами?.. "Невже ж таки прийдуть? — питав не раз самого себе Лебединський, поглядаючи на припорошені першим сніжком сільські стріхи, і сам собі відповідав: — Ні, того не може бути!"

Але вони прийшли!

Вже дотліли останні економії довкола, кудись подалися з села дезертири, що здобули тепер навіть пошану в селян своїми запальними словами, не стало чути й приїжджих горлопанів — чи то невеликий грудневий мороз налякав тих голодранців, чи їх понесло кудись на важливіші за маєток Лебединського діла. В селі притихло. Різали свиней перед різдвом, солили сало, начиняли ковбаси. Весело миготіли вогні по хатах, і мирно здіймалися до зоряного неба дими з бовдурів.

Лебединському вже почало здаватися, що дев'ятий вал щасливо й непомітно перехлюпнув через його хутір і тепер можна з полегкістю передихнути. Софія Аркадіївна зняла мову навіть про різдвяну ялинку, хоч навряд чи зважиться дочка їхати тепер з Києва на різдвяні вакації: поїзди переповнені, на приступках, на буферах, на дахах — скрізь солдати. Але за традицією, щоб усе було так, як раніш, як завжди, далебі, слід улаштувати ялинку. Можна запросити цього разу селянських дітей на різдво...

Та ось за тиждень перед різдвом до них приїхали. Хоч заходило вже на вечір, але з вікна Лебединський встиг побачити, що з саней

зіскакували не якісь чужі зайди, а таки свої, з села. Навіть опасистого Давимоку, що важко вилазив із саней, помітив він. Того самого сільського багатія Давимоку, який третій рік не перестає просити продати йому дванадцять десятин за річкою.

Лебединського не здивувало, коли Софія Аркадіївна, обійшовши всі пркої й кухню, тривожно спитала:

— Де ж прислуга? Ні Явдохи, ні Теклі нема, ні Степана, який допіру був у кухні...

Лебединському стало ясно, що прислуга втекла з панського двору, і він з гіркотою подумав: "Скільки вовка не годуй..." Але додумати йому не дали. Затримавшись трохи надворі, може, радячись востаннє, вони раптом увійшли. Не з кухні, як то бувало звичайно, а через парадні двері, які виявилися чомусь незамкненими ("Певно, покоївка Текля навмисно не замкнула їх..."), зачовгали в сінях, у передпокої, а далі в залу, де прикипіла коло рояля Софія Аркадіївна й застиг біля вікна в напруженому чеканні Микола Петрович, ввалився цілий натовп людей.

Побачивши пана, передні трохи осіклися, познімали шапки й спинились, але позаду до покоїв заходили нові й нові, знадвору крізь подвійні рами й непричинені парадні двері чувся далекий гамір, сміх і кінське іржання, мов на ярмарку. Вже сутеніло, коли майже вся зала наповнилася людьми, а в двері пхалися ще нові й витискали передніх усе ближче й ближче до остовпілого пана. На якусь хвилину запала гнітюча тиша. Ті, що стояли далі, з цікавістю лупили очі на рояль, м'які крісла, велику розмальовану не по-тутешньому вазу, яка стояла для чогось у кутку; передні похмуро дивилися собі під ноги й ніяково перебирали в руках шапки.

Лебединський нарешті опанував себе після першої розгубленості й, силкуючись приязно усміхатися, лагідно звернувся до селян:

— Що скажете, люди добрі? Чи справу яку до мене маєте, чи колядувати прийшли? Так воно ж, либонь, ще тиждень до святвечора...

Жартівливий панський тон розв'язав усе. Хтось із задніх рядів вигукнув:

— Ми ще й пощедруємо!

А другий хриплий голос додав:

— Буде тобі ще й голодна кутя на кутні!

— Як, як? — закидаючи назад голову, щоб краще роздивитись задніх, спитав Лебединський, намагаючись не випустити ініціативи й водночас почуваючи, що вона вислизає з його рук.

— Так що забирайтеся, пане, поки цілі, бо будемо палити вас! — уже роздратовано крикнув хтось зухвалий ізсередини стовпища.

"Хто це крикнув? Чи не Давимока?" — промайнуло в думці Лебединському. Он він, третій скраю, під верещагінським ескізом "Поранений".* А може, то не він, а Сидір Рябошапка, що стоїть у драній свитині трохи далі від Дави-моки? Останній шарпак у селі, що й досі не одробив заборговані торік два пуди пшениці. Мабуть-таки, Рябошапка... Але те, що навіть Давимока заявився на хуторі й, мабуть, не з одною, а з двома фурами, щоб більше нахапати панського добра, свідчило, що справа набирає серйозного, якщо не зовсім трагічного характеру.

— Палити? Мене? — аж подався назад Лебединський.

— А то ж кого? Ви ж тільки один і зосталися, наче на розплід! — тепер уже виразно було чути, що то вигукнув Давимока.

— За що ж будете мене палити? — уникаючи від огиди й обурення дивитися на Давомоку, спитав передніх Лебединський.— Хіба я кого скривдив? Чи не в злагоді з вами жив?

Передні не підводили з підлоги очей і лиш важко дихали; примовкли й задні. Лебединський набрався духу й ступив крок до першого ряду, тривожно перебігаючи очима по знайомих, але сьогодні не таких, як завжди, селянських обличчях, аж поки не спинився на дрібному зморшкуватому обличчі Мусія Плахотки, з яким не раз розмовляв у полі про всяку всячину, а років вісім тому держав до хреста його сина.

— Чи, може, тобі, Мусію, я чимось не догодив, може, зобидив коли? Ну, скажи, за що будеш палити мене?

Плахотка притиснув до грудей руку з шапкою і з мукою глянув на пана:

— Воно, конешно, звиніть, ну тільки ж ми тут, сказать, ні при чому. Ніхто не скаже, що ви поганий пан, і уп'ять же кривди від вас ми, сказать, так що й не бачили; тільки так воно показує, що треба палити...

— Як це "показує"? — бентежно спитав Лебединський, пропікаючи очима до самої душі нетягу Плахотку, що мінився й никнув на виду під тим панським поглядом. Але на допомогу йому виступив довготелесий Корній Худолій, який перший прибіг колись із села гасити панську клуню, що зайнялася була від блискавки.

— Ви самі подумайте, Миколо Петровичу: капустянці спалили свого пана, іванківці теж, у Прохорівці навіть убили, а ми ж — як? Хто ж ми такі?

Плахотка трохи оговтався, коли пан перевів очі на Худо-лія, і знову заговорив, переступаючи й благаючи:

— Ми, конешно, не звесні, що воно й до чого, ну тільки так показує, що треба... Отож, щоб воно по-хорошому було, сказать, по-божому, то запрягайте у хваетона пару конячок, візьміть собі на дорогу удовольствіє, скільки зможете, та й паняйте з богом, куди хочете.

— А коні верніть потім! Вони ще нам пригодяться! — знову вигукнув хтось ізсередини, не інакше як той самий Рябошапка.

— Добре! — стримано промовив Лебединський, бачачи, що селяни все ж настроєні мирно і можна не боятися без-

' посереднього насильства...— Я виїду відціля. Гаразд! Зараз зберемося з жінкою і виїдемо, але...

Він глянув понад селянські голови на знайомі до найменшої подряпини стіни свого дому, на які байдуже дивився ще змалку, а зараз бачив їх востаннє, і йому стало жаль, аж защеміло серце й залоскотало в горлі, цього старого дому. Лебединський замовк на хвилину і тихо, не пізнаючи власного голосу, промовив:

— Прошу вас, дуже прошу: не паліть будинку! Зробіть з нього, що хочете,— лікарню, розправу, школу, що хочете, тільки не паліть! Благаю вас!..

— З дорогою б душею, Миколо Петровичу, тільки ж ніяк не можна! — аж простягнув до нього руки Худолій і, щоб пан знову не спитав "чому", поспішив повторити: — В Капустяному спалили, в Іванковому теж, у Прохорівці...

Але його перебив Рябошапка, що став навіть протискуватися наперед.

— Та й хитрі ж пани! — він саркастично осміхнувся.— "Не паліть". Щоб, значить, коли пан повернеться назад, то все було цілісіньке... А дзуськи! Спалити, щоб і цурки не зосталося від проклятого кубла!

Люди від запальних Рябошапчиних слів заворушились, а Лебединський тоскно подумав: "І відкіля в нього стільки люті? Невже за ті неодроблені досі два пуди пшениці? Ну зовсім інші стали люди — як підмінив хто..."

Але то були ті самі люди, ті ж обличчя, що їх він знав давно, тільки щось пролягло між ним, паном, і селянами таке, чого він досі не помічав. "Невже ж не можна без цього, без цієї страшної злоби, без засліпленої ненависті?.." — тамуючи розпач, думав Лебединський. І наче відповідаючи панові й своїм власним думкам, Мусій Плахотка похитав покошланою головою і цього разу твердо сказав:

— Ні, ніяк не можна. Тільки палити! Так показує...